

Марія Савка, викладач кафедри світової літератури
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

КОНЦЕПТУАЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ У ЛІТЕРАТУРНОМУ ТВОРІ

У статті досліджується літературний психологізм як художня форма літератури, розглядаються питання психологічної майстерності митців слова. Аналізуються функції зображально-виражальних засобів художнього слова, з'ясовується місце психологізму в літературному творі.

Ключові слова: літературний психологізм, форми психологічного зображення, внутрішній монолог, письменник-психолог, зображально-виражальні засоби.

Постановка проблеми. Художня література має унікальні можливості у сфері зображення внутрішнього світу людини. Аналіз засобів і прийомів розкриття внутрішніх поривань особистості дозволяє зрозуміти складність мистецтва слова, досягнути морально-етичні принципи літератури. Письменник-психолог, створюючи той чи інший характер, реалізує його в персонажі, створюючи нову індивідуальність, особистість, якій властиві неповторні ознаки. Майстерність письменника-психолога проявляється у здатності правдиво розкривати психічні стани, поведінку та дії персонажів. Художня творчість є невичерпним джерелом пізнання психіки людей, дає можливість психологам зрозуміти такі сторони людської душі, які ще не знайшли повного відображення у психологічній науці.

Звертаючись до внутрішнього зору, слуху та інших чуттів читача, його уяви, література може викликати не менш, а то й більш сильні враження, переживання, душевні порухи, мислительні процеси, ніж, скажімо, живопис чи скульптура. Справді, художня література сприяє розвитку творчої уяви реципієнта чи не найбільше порівняно з іншими видами мистецтва, і в цьому її значення важко переоцінити.

Художня література дослухається до людської душі, емоційного її діалогу з довкіллям та світобудовою, розкриває читачеві неповторність інших візій світу (ліричного героя, персонажів, автора), допомагає краще збагнути себе самого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, проблеми літературного психологізму в художній літературі висвітлено у працях загальнотеоретичного та практичного спрямування М. Кодака, В. Компанійця, Л. Виготського, Л. Гінзбург, А. Скафтімова, В. Фашенка,

Ю. Кузнецова. Значне місце серед наукових досліджень, пов'язаних із психолого-дидактичними прийомами активізації навчальної діяльності учнів у процесі вивчення зарубіжної літератури, посідають роботи М. Моклиці, А. Градовського, Ю. Логінова та інших.

Мета статті – дослідити своєрідність літературного психологізму, з'ясувати роль зображально-виражальних засобів художнього слова.

Виклад основного матеріалу. Однією із важливих рис художньої літератури – її здатність розкрити таємниці внутрішнього світу літературного героя, виразити яскраво і точно душевні поривання. У психологізмі один із секретів поглибленого зображення психічних, душевних переживань людини.

Представники психологічної методології (В. Вундт, Е. Ельстер) акцентували на тому, що сила художнього твору визначається не просто важливим змістом (проблематикою) його, а гнучкістю, багатством художньої форми, яка здатна викликати в рецептора поліфонію змісту, розмаїття вражень і переживань [15, 110].

Психологізм як предмет і властивість художнього відображення, психологічний аналіз як система засобів мають пряме відношення до найвагоміших категорій літературознавства. “Психологізм, пише літературознавець В. Фашенко, – універсальна, родова якість художньої творчості. Його предметом є відображення внутрішньої єдності психічних процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини, а також соціальних груп і класів” [19, 49].

Психологізм притаманний лише тим художнім творам, які спрямовані у майбутнє, які є завжди актуальними. Твір, що вичерпується сьогоденням,

в якому за видимим немає психологічної стереоскопічності й багатограних характерів, одразу переходить у небуття, бо автор дивився на людину як на однозначний примітив. А людина невичерпна, тому що вона суспільна істота, а суспільство ще складніше й багатше за окрему особу, адже воно є світом світів [19, 31].

Історія свідчить, що довкола довершених мистецьких творів завжди вирували пристрасті. Літературознавець В. Фашенко у науковій праці “У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури” наводить такі приклади: “В. Белінський високо підносив “Свєгенія Онєгіна” О. Пушкіна, а Д. Писарєв сумнівався в його достоїнствах; Л. Толстой не визнавав естетики В. Шекспіра, а різночинець В. Курочкін безжально пародіював “Війну і мир”... [19, 10].

Чи не є тисячолітні дискусії свідченням того, що геніальний твір – невичерпний? Адже “у вичерпності твору – його смерть, у безконечному багатстві – безсмертя”, – писав Н. Гей [4, 49].

Під психологізмом у літературі ми розуміємо не особливості побудови характерів у тому чи іншому творі, і не наявність у ньому психологічної достовірності, а художнє зображення внутрішнього світу персонажів, їхніх думок, почуттів, переживань та бажань за допомогою специфічних художніх засобів.

Жоден художній твір не може обійтися без найменшої інформації про внутрішній світ дійових осіб. Практично у кожному творі художньої літератури ми знаходимо і психологічне зображення.

Художній твір, за Фрейдом, – це вираження словами чи фарбами з’єднаних між собою в образно-символічний ряд притлумлених і витиснутих упідсвідомість мрій, страхів, бажань. Отже, “мистецькі твори можуть виступати як узагальнене підсвідоме суспільства загалом, специфічні “сновидіння”, образно-символічне вираження витиснутих бажань і страхів суспільства, що дає змогу досліджувати суспільну “підсвідомість”, – констатує М. Караменов [9, 50].

Тому не дивно, що психологізм як такий наявний у кожному творі художньої словесності, адже в центрі його, як правило, опиняються історія життя, становлення характеру, формування особистості людини. Літературний психологізм – це така художня форма, яка втілює ідейно-моральні пошуки героїв, форма, у якій література розкриває становлення людського характеру, світоглядні основи особистості.

У літературознавстві розрізняють три основні форми психологічного зображення, у яких зосереджені конкретні прийоми відтворення внутрішнього світу героїв.

Пряма форма розкриття характерів “зсередини”, шляхом художнього пізнання внутрішнього світу дійових осіб з допомогою внутрішньої мови, образів пам’яті та уяви. Друга форма спрямована на психологічний аналіз “ззовні”, який виражається у психологічній інтерпретації письменником виразних особливостей мови, поведінки, міміки та інших засобів зовнішнього прояву психіки. На думку А. Єсіна доцільно виокремити ще один спосіб передачі думок, почуттів персонажа у творі – “сумарний”, – за допомогою якого письменник лише називає ті процеси, які виникають у внутрішньому світі героя [8, 13].

Безумовно, кожна форма психологічного зображення володіє різними пізнавальними та зображально-виражальними засобами. У творчості письменників-психологів, – Флобера, Бальзака, Толстого, Фолкнера – для змалювання внутрішнього стану героя використовується усі форми. Проте провідну функцію у системі літературного психологізму відіграє пряма форма – відтворення процесів внутрішнього життя людини. Це цілком закономірно, оскільки ця форма психологічного зображення є найбільш природною для літератури як виду мистецтва, допомагає всебічно розкрити внутрішній світ героя художнього твору. Ще Лессінг зазначав, що носієм образності у літературі є слово, яке легко фіксує ті явища життя, котрі не отримують матеріального, наочного втілення в самій реальності. [14, 169]. Саме до таких явищ належить внутрішній світ людини.

Психологізм є тим засобом літературно-художньої форми, який виникає у творі закономірно, для втілення певного змісту – ідейно-моральної проблематики, процесу філософсько-етичних пошуків. Психологізм – це не частина, не елемент художньої форми твору (як наприклад, сюжет, деталь, персонаж), а особлива властивість, яка пронизує та організовує всі елементи твору.

Психологізм відіграє надзвичайно велику роль у творчості норвезького письменника Генріка Ібсена. У п’єсі “Ляльковий дім” митець зосереджується не тільки на сюжетних лініях, а й на психологічних моментах, які відбуваються у душах персонажів (наприклад, Нора: життя у вигаданому світі – прозріння – усвідомлення себе як людини – прагнення до внутрішніх змін; Кrogстад: моральне падіння – кохання – пробудження совісті – прагнення знову стати людиною; Торвальд Хельмер: доброчесність у думках і діях – моральне випробування – зрада кохання і сім’ї тощо).

Література художньо освоює, вивчає не лише закономірності психіки і свідомості людини, а закономірності життя суспільного. Тому і внутрішній світ людини, її прагнення, почуття, роздуми зображуються у літературі не як самоціль, а для змалювання переконливого образу особи, її морально-ідейної суті. Психологізм – це визначена художня форма, у якій виражається художній зміст, ідейно-емоційне наповнення.

Психічний стан – це “цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості” [12, 20].

Психічні стани – настрої, афекти, пристрасті, почуття й емоції, – якщо вони досягнені митцем від коріння до неповторної крони, завжди були і є відкриттям таємниць людської поведінки. Кожна пристрасть, почуття виражаються через систему художніх засобів.

Про вигляд людини, її привабливість чи відворотність читач повинен судити з епітетів та того враження, яке вона справляє на інших персонажів.

Великим майстром психологічного портрету був Е. Гемінгвей, гідний продовжувач традицій Л. Толстого, Ф. Достоєвського, М. Коцюбинського. Про душевний стан його героїв красномовно говорять їхні очі, пози, рухи, інтонації. Е. Гемінгвей не малює портрет героя повністю, а упродовж усього твору непомітно вкраплює портретні деталі і цим самим намагається розкрити психологічну сутність героя. У цілому портрет виходить досить повний. Простежмо за образом Сантьяго із філософської повісті-притчі “Старий і море”. *“Старий був кощавий, виснажений, потилицю йому поорали глибокі зморшки, на обличчі темніли коричневі плями... Долоні старого були посічені. Геть усе в ньому було старе, крім очей, – вони мали колір моря і блищали весело і непереможно”* [20, 8]. *“То були дивовижні плечі – і досі ще могутні, хоч і які старі, – і шия теж іще міцна, і тепер, коли старий спав, схиливши голову на груди, зморшки на потилиці вирізнялися не так чітко”* [19, 20].

Аналіз зображення перебігу почуттів у повісті “Старий і море” Е. Гемінгвея переконує, що з психологічного погляду доцільно розширити поняття “портрет” і включити його у сферу того, що називається видимою мовою душі, яка через складний комплекс міміки відтворює діалектику психічних станів і психологічних властивостей персонажа.

Видима мова душі включає в себе зображення жестів, рухів, поз, виразу очей, уст, обличчя. Вираз очей – один із найдавніших сигналів про душу: *“Старий подивився на нього почервонілими від сонця довірливими й сповненими любові очима”* [20, 12]. Адже у справжнього митця про характер і психічний стан героя промовляють не лише жести, обличчя, вираз очей, а вся постать.

Для повної характеристики персонажів письменник використовує “арсенал” художніх засобів для повноцінного створення образу – портрет, авторську характеристику, характеристику героя іншими персонажами, мову героя, вчинки, внутрішні монологи, стосунки з іншими персонажами, пейзаж, деталі, символіку, позасюжетні елементи (марення, сні), тропи (епітети, метафори, гіперболи).

Досліджуючи характеристику портрета, у своїй науковій праці, “Зображення зовнішності осіб” О. Білецький разом із М. Габель виокремлюють чотири типи портретів: абстрактний, живописний, паспортний, динамічний (психологічний).

Особливістю абстрактного портрету, є те, що він не передає подробиць рухів, жестів і виразів обличчя. Про зовнішність людини читач дізнається із оціночних епітетів та вражень, які вона справляє на інших героїв.

Живописний портрет малюється у зіставленні зовнішності, поведінки людини зі світом природи.

Портрет паспортних прикмет дає уявлення про зріст, колір волосся очей, шкіри, форму обличчя, носа, рук.

Для глибокого та повного розкриття внутрішнього життя, психологічних, моральних особливостей людини, безпосереднього зображення душевних станів та духовного життя персонажів використовується портрет динамічний (психологічний) [2, 149 – 169].

Так, у творчості англійського сентименталіста Лоренса Стерна міміка, жест, інтонація, поза набули вирішальне значення для створення психологічного портрету. У Стерна кожна художня деталь набуває самостійності та важливості для того, щоб глибше розкрити психологію персонажа.

Важливою формою літературного психологізму є внутрішній монолог. Це різновид монологу, у якому передаються внутрішні переживання персонажа замість опису зовнішніх реальних подій, ситуацій, що викликають ці переживання [11, 135].

Завдяки внутрішнім монологам читач переживає історію людської душі. Головні події відбуваються у душі та розумі героя. Внутрішній монолог – художній прийом розкриття душевної

драми персонажа. Внутрішні монологи наявні у творах В. Шекспіра, Ф. Достоевського, Л. Толстого, В. Фолкнера. Внутрішній монолог є формою психологізму, сприяє розкриттю внутрішнього світу героя, його духовних процесів, виступає важливим чинником як у створенні характеру персонажа, так і в побудові твору. Внутрішній монолог, внутрішній аналіз та “сенсорні враження” є складовими потоку свідомості. Внутрішній монолог і психологічна авторська розповідь – найбільш поширені композиційно-розповідні форми психологізму.

Висновки. Художня література – могутній засіб людинотворення. Аналізуючи героя через призму різних характеристик (рухи, жести, міміку, форми внутрішнього мовлення), ми простежуємо психічне становлення людини, її характеру, духовного світу. Зосереджуючись на психологічних особливостях персонажів, література дає змогу бачити героя твору в динаміці, розкрити багатство внутрішнього світу.

Саме завдяки психологізму з’являється глибинна багатогранність художніх образів і правдивість діалектики людської душі. Психологічний аналіз визначається як художня система форм і засобів зображення та вираження людської психіки в літературі. Письменники-психологи допомагають читачеві глибше пізнати персонажів художніх творів, краще зрозуміти принципи духовного життя та досягнути їхні морально-філософські пошуки. Таким чином психологізм – це принцип організації елементів художньої форми, при якому художні засоби скеровані на розкриття внутрішнього життя людини.

Акцент на внутрішньому світі людини ставить перед письменником завдання відтворення думок і переживань у їхньому так би мовити, “прямому” бутті: у процесі зародження, розгортання й зникнення, з драматичними переходами та кульмінаційними моментами. Ці складні, а іноді й суперечливі процеси відбуваються у внутрішньому мовленні, яке є засобом відображення потоку відчуттів та свідомості.

Упродовж віків література глибоко проникала в таємниці людської психіки, бо відтворити душевний порух в усій його істинності – це тонке мистецтво.

1. Арнаудов М. Психология литературного творчества. – М., 1970.

2. Білецький А. Вибрані праці з теорії літератури. – М., 1964.

3. Выготский Л. Психология искусства. – М., 1968.

4. Гей Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль. – М.: Наука, 1975.

5. Гемінгвей Е. Старий і море. – К., 1991. – 180 с.

6. Гінзбург Л. Про психологічну прозу. – Л., 1977.

7. Зборовська Н. Психологізм і літературознавство. – К.: “Академвидав”, 2003. – 392 с.

8. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – М., 1988. – 176 с.

9. Караменов М.І. До 145-річчя від дня народження Зигмунда Фрейда. Психологізм і розвиток літератури // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2001. – № 5. – С.49 – 51.

10. Ковалев А. Психология литературного творчества. – Л., 1960.

11. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Гром’яка. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 752 с.

12. Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. – 1968. – № 8. – С. 76 – 77.

13. Левитов Н.Д. О психологических состояниях человека. – М., Просвещение, 1964.

14. Лессинг Г. Лаокон, или о границах живописи и поэзии. – М., 1957.

15. Наєнко М. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. – К., 1997. – 320 с.

16. Павличко С. Теорія літератури. – К., 2002.

17. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К., 1982.

18. Страхов И. Психологический анализ в литературном творчестве. – М., 1973.

19. Фащенко В.В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. – К., 1981. – 279 с.

20. Юнг К.Г. Психология и поэзия // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 1996.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2009

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2
V V ² V V ² V V ² V V ² V V

21 червня

День медичних працівників

День медичного працівника -
 Це, справді, свято всенародне.
 На честь людей, в чийх руках
 Священне діло, благородне.

Здоров'я нації, народу -
 Державна справа нелегка,
 Але ця справа звіку-зроду
 Є суттю й медпрацівника.